

КУЛЬТУРА НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ (на прикладі підручників з хімії для середньої загальноосвітньої школи)

Надія Зубко

*старший викладач кафедри книгознавства та комерційної діяльності
Української академії друкарства (м. Львів)*

У процесі розбудови національної освітньої системи актуалізуються проблеми, пов'язані з книжковим забезпеченням навчальної діяльності школярів. Вони стосуються проектування, ілюстрування, видання, поширення, використання навчальних книг. Проте чи не найбільшою залишається проблема культури навчальної книги, передусім, підручника як провідного засобу навчання.

Культура навчальної книги впливає на формування рівня книжкової культури школяра, на його ставлення до книги, на вміння її повноцінно використовувати. Навчальна книга якоюсь мірою закладає симпатію чи антипатію до читання у дорослому житті; позитивне чи негативне ставлення до книги загалом. І якщо учень користуватиметься навчальними книгами лише з високою видавничою культурою, виховуватиметься на кращих книжкових зразках, то з нього виростатиме вимогливий читач та покупець, для задоволення інформаційних запитів якого видавничка та книготорговельна індустрія змушена буде виготовляти та продавати лише якісну продукцію, таким чином, зростатиме рівень культури навчальної книги для вищих закладів освіти, наукової, літературно-художньої, ужиткової й, очевидно, української книги загалом.

Розуміння культури книги сучасними дослідниками здебільшого трактується як гармонійна єдність змісту й форми та пов'язується або з якістю авторського (основного) тексту, поглибленого елементами науково-довідкового апарату, або з якісним художнім оформленням та поліграфічним виконанням (при цьому увиразнюються мистецькі акценти книготворення), або ж беруться до уваги усі чинники загалом. Цього питання неодноразово торкалися такі російські вчені, як В. Барикін¹,

© Зубко Н., 2008

¹ *Барыкин В. Е.* О некоторых аспектах культуры книги в современных условиях // Книга: Исследования и материалы.— 1997.— Сб. 74.— С. 81-98; *Барыкин В. Е.* О культуре издания книги (к постановке проблемы) // Книга: Исследования и материалы.— 1983.— Сб. 47.— С. 110-118.

В. Васильєв², А. Мільчин³. Останній розглядає культуру книги через призму читачьких вимог, через її функціональність, ефективно використання споживачем. На думку української дослідниці Н. Черниш — професора кафедри видавничої справи та редагування Української академії друкарства, “сучасна книгознавча концепція культури книги повинна базуватися на системному методі й передбачати широке розуміння цього поняття: культура визначається не лише формою книги (її ілюструванням, оформленням та поліграфічним виконанням), а насамперед змістом авторського тексту, складом і відомостями науково-дослідкового апарату, який має в певних видах літератури та окремих типах видань неабияке, однак не пріоритетне значення”⁴.

Проблемам якості і, відповідно, культури навчальної книги присвячені книжкові публікації Д. Зуєва⁵, В. Бейлінсона⁶, С. Антонової та Л. Тюріної⁷, Я. Кодлюк⁸ та журнальні статті інших авторів. Узагальнюючи викладені у цих джерелах підходи, культуру шкільного підручника можна розглядати як гармонійне (доцільне) поєднання у межах книжкового видання основного тексту навчальної книги, уточненого пояснювального тексту та доповненого додатковим; ґрунтовно розробленого методичного апарату, спрямованого на організацію засвоєння знань; доречного і якісно виконаного ілюстративного ряду, покликаного унаочнювати навчальний матеріал (конкретизувати, пояснювати); ретельно продуманого апарату орієнтування; естетично та ергономічно витриманого художнього оформлення та поліграфічного виконання.

Обов’язковою складовою природничо-наукової загальної середньої освіти в Україні була більше, аніж століття, і залишається на сьогодні хімія. Це зумовлено значенням хімічної науки у пізнанні законів природи

² *Васильєв В. И.* К постановке вопроса об определении понятия “книжная культура” // Научная книга.— 2002.— № 3-4.— С. 14-20; *Васильєв В. И.* От “типографского искусства” к “книжной культуре” // Научная книга.— 2005.— № 3.— С. 12-22; *Васильєв В. И.* История книжной культуры: Теоретико-методологические аспекты.— Москва: Наука, 2004.— 112 с.

³ *Мильчин А. Э.* Культура книги: Что делает книгу удобной для читателя.— Москва: Книжная палата, 1991.— 323 с.; *Мильчин А. Э.* Культура издания, или Как не надо и как надо делать книги.— Москва: Логос, 2002.— 224 с.

⁴ *Черниш Н.* На шляху до культури сучасної української книги // Друкарство.— 2004.— № 2.— С. 30.

⁵ *Зуев Д. Д.* Школьный учебник.— Москва: Педагогика, 1983.— 240 с.

⁶ *Бейлинсон В. Г.* Арсенал образования: Характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий.— Москва: Книга, 1986.— 288 с.— (От рукописи к книге).

⁷ *Антонова С. Г., Тюрина Л. Г.* Современная учебная книга: Создание учебной литературы нового поколения.— Москва: Агентство “Изд. сервис”, 2001.— 288 с.

⁸ *Кодлюк Я.* Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті.— Київ: ІАА “Наш час”, 2006.— 368 с.

і розвитку промислового виробництва. Хімія як шкільний навчальний предмет вирішує завдання формування наукового світогляду учнів, їх інтелектуального розвитку, а також розумного ставлення до довкілля й підготовки до життя в технологізованому суспільстві⁹.

Варто зазначити, що культура сучасного підручника з хімії виникла не спонтанно, а сформувалася впродовж тривалого часу. Історичні аспекти творення підручників з хімії відображені у працях Н. Лукашової¹⁰, Н. Чайченко¹¹, Н. Буринської¹², З. Гельман¹³, К. Парменова¹⁴, Л. Цветкова¹⁵. Адже вивчення і осмислення прогресивних ідей минулого з погляду сьогодення є необхідною передумовою поступального розвитку навчальних книг у майбутньому. Мета цієї публікації — прослідкувати еволюцію видавничої культури підручників з хімії для загальноосвітньої школи.

В Україні навчальна книга з хімії пройшла доволі тривалий і складний шлях еволюції, який можна умовно поділити на три етапи: дорадянський (кінець XIX — початок XX ст.), радянський (1917–1991), державницький (1991 — початок XXI ст.), кожен з яких характеризується своїми книжковими здобутками, спричиненими різними соціально-політичними та освітніми умовами.

З огляду на те, що впродовж тривалого історичного відрізка часу Україна входила до складу Австро-Угорської та Російської імперій, питання хімічної освіти вирішувались в єдиному інформаційному та ідеологічному просторі.

Одним з перших українських підручників з хімії можна вважати підручник Г. Роско, перекладений В. Шухевичем і випущений видавництвом

⁹ *Величко Л. П.* Про вивчення хімії у 2001/2002 навчальному році // *Біологія і хімія в школі.* — 2001. — №4. — С. 6.

¹⁰ *Лукашова Н.* Розвиток методики навчання хімії в Україні // *Шлях освіти.* — 2006. — № 3. — С. 50-55; *Лукашова Н. І.* Історико-дидактичний аналіз шкільних підручників з хімії у контексті сучасності // *Проблеми сучасного підручника:* Зб. наук. пр. — Київ: Педагогічна думка, 2006. — Вип. 6. — С. 77-83.

¹¹ *Чайченко Н. Н.* Формування у школярів теоретичних знань з хімії: Психолого-педагогічний аспект. — Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1997. — 118 с.

¹² *Буринська Н. М.* Концепція шкільного підручника хімії // *Біологія і хімія в школі.* — 1997. — № 4. — С. 12-15; *Буринська Н. М.* До проблеми оцінювання якості підручникотворення // *Науковий світ.* — 2003. — № 6. — С. 12-13; *Буринська Н. М.* Підручник хімії для 12-річної школи // *Проблеми сучасного підручника:* Зб. наук. пр. — Київ: Педагогічна думка, 2000. — Вип. 2. — С. 47-50.

¹³ *Гельман З. Е.* О первых отечественных учебниках химии // *Проблеми школьного учебника.* — Москва: Просвещение, 1983. — Вып. 12. — С. 195-197; *Гельман З. Е.* Школьные учебники по органической химии (1917–1983) // *Проблеми школьного учебника.* — Москва: Просвещение, 1985. — Вып. 15. — С. 200-220.

¹⁴ *Парменов К. Я.* Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе. — Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1963. — 360 с.

¹⁵ *Цветков Л. А.* Пятьдесят лет учебного предмета химии в советской школе // *Химия в школе.* — 1967. — № 1-2.

Руського педагогічного товариства у Львові 1884 року. Як зазначено у передмові, це був чи не найпопулярніший підручник у європейських державах, використовувався у всіх народних школах Англії та її колоніях, Німеччині, Франції. В основі побудови підручника лежать хімічні експерименти, послідовно описані у межах параграфів й унаочнені рисунками. В окремі розділи включені відомості про необхідні для дослідів прилади та хімічні речовини. Дидактичний апарат (питання і задачі) подавалися наприкінці книги і групувалися за основними тематичними розділами. Для систематизації матеріалу використано різні шрифтові виділення (розрядка, курсив, жирний шрифт).

Для вивчення хімії українська молодь Галичини користувалася польськими підручниками Й. Солевського та Томашеського, поки не з'явилися українські підручники Ю. Гірняка “Начерки мінерології і хемії” (1912) та “Основи хемії” (1914).

У царській Росії становище хімії в середніх навчальних закладах було нестабільним. У гімназіях деякі відомості з хімії висвітлювалися в курсі фізики. В реальних училищах в навчальний план хімія була введена у 1906 р. Тільки в комерційних училищах і кадетських корпусах вона викладалася як самостійний предмет¹⁶.

Викладання хімії в межах навчальних занять з фізики сприяло появи “хімічних частин” у підручниках з фізики. Така хімічна складова була у “Начальному учебнику физики и химии” А. Королькова і П. Матюшенка, виданому у Києві 1891 р. Згодом цей розділ підручника у переробленому вигляді вийшов окремим виданням. Доповненням до курсу фізики був і “Краткий учебник химии для гимназий и реальных училищ”, у вихідних даних якого зазначено: Катеринослав, 1901 рік.

З розширенням наприкінці ХІХ ст. мережі середніх навчальних закладів, в яких вивчали хімію як окремий предмет, з'явилися підручники й посібники, призначені для систематичного вивчення хімії. Серед них — перекладений з англійської підручник Т. Чїятама “Элементарная химия. Практической и теоретической курсъ” (Вид-во Колегії Павла Галагана, 1909).

Як зазначає Н. Лукашова, найбільш вдалим виявився підручник О. Сперанського “Краткий курс химии” (Вид-во І. І. Чоколова, 1910). Популярним на той час у загальноосвітніх закладах був підручник викладача Київського політехнічного інституту І. Кукулеска “Элементарный курс химии для средних учебных заведений”, яким часто користувалися в реальних училищах (витримав 8 видань, останнє — 1916 р.)¹⁷.

¹⁶ Лукашова Н. Розвиток методики навчання хімії в Україні // Шлях освіти.— 2006.— № 3.— С. 51.

¹⁷ Там само.

Отже, на межі XIX–XX ст. відбувається становлення хімії як самостійного навчального предмета у середніх навчальних закладах. З'являються перші підручники з хімії: як правило, російськомовні, переважно перекладні. Вони виходили друком у Києві, Харкові, Чернівцях, Кам'янці-Подільському та інших містах.

Уже в дорадянських підручниках з хімії ми спостерігаємо чітке структурування навчального матеріалу. У деяких з них подано авторські та видавничі передмови, деталізовані змісти, “поазбучні” покажчики, завдання, вправи і відповіді до них, зведені таблиці хімічних відомостей. Для підручників з хімії характерні шрифтові виокремлення (у тому числі за допомогою розрядки), велика кількість ілюстрацій (до 150 штук).

В Україні після громадянської війни і встановлення радянської влади 1920 р. різні типи навчальних закладів основної школи замінила єдина масова школа. Завдяки їй початковими хімічними знаннями тепер могли оволодіти більшість школярів. Утім, шлях розвитку змісту шкільного курсу хімії впродовж 20-х — початку 30-х років XX ст. був складним та суперечливим¹⁸.

На початку цього періоду методисти не ставили за мету створити систематичний курс хімії з належним теоретичним підґрунтям, а прагнули, щоб учні осмислювали практичне життя, що їх оточує. З цією метою створювалися “комплексні теми” з хімії, розроблялися “робочі книги”¹⁹.

1926 р. Державним видавництвом України було випущено “Короткий курс хемії” Г. Григор'єва (у перекладі з рос. П. Пищаленка). Його, як зазначено у підзаголовкових даних, “дозволено до вжитку як підручник в установах соцвиху”. Паралельно Державний Науково-методологічний комітет Наркомосвіти УСРР рекомендував використовувати “Елементарний курс хемії” (1927–1930), випущений харківським видавництвом “Український робітник”.

Відкидаючи комплексний підхід до навчання і обґрунтовуючи на-самперед систематичну побудову курсу хімії, професор В. Верховський розробив програму шкільного курсу хімії й написав перший стабільний підручник “Неорганічна хімія”, а у співавторстві з Я. Гольдфарбом та Л. Сморгонським — підручник “Органічна хімія”. 1948 року у зв'язку із запровадженням загальної семирічної освіти за участю В. Верховського був складений новий підручник, який мав на меті дати випускникам базової школи елементарний, але завершений курс хімії²⁰.

¹⁸ Донік О. Хімія в середній школі України в другій половині XIX — на початку XX століття // Біологія і хімія в школі.— 2006.— № 3.— С. 45.

¹⁹ Лукашова Н. І. Історико-дидактичний аналіз шкільних підручників з хімії у контексті сучасності // Проблеми сучасного підручника: 36. наук. пр.— Київ: Педагогічна думка, 2006.— Вип. 6.— С. 78.

²⁰ Там само.

У повоєнний час поява нових підручників з хімії була пов'язана з реформуванням школи, зміною навчальних планів та програм. Усі тогочасні підручники існували не менше п'яти років і систематично перевидавалися із змінами та доповненнями. В українській школі у 50-х роках ХХ ст. учням 7 класу призначався підручник з хімії Д. Кірюшкіна (1949–1957), учням 8-10 класів — підручник В. Левченко, М. Іванцової, М. Соловйова та В. Фельдта (1949–1955). У зв'язку із запровадженням обов'язкового восьмирічного навчання у загальноосвітній школі почали використовувати підручник з хімії А. Смірнова та Г. Шелінського (1962–1969). Неодноразово перевидавалися підручники з неорганічної хімії Ю. Ходакова, Д. Епштейна, П. Глоріозова для 7-8 класів (1970–1988) та для 9 класів (1970–1988). Органічна хімія викладалася за підручником Л. Цветкова, який упродовж 1963–1968 років було перевидано шість разів, а в 1969–1989 — двадцять. 1974 р. цей підручник відзначено спеціальною державною премією.

У радянський період підручники з хімії готувалися до друку й публікувалися у російському видавництві “Просвещение”, яке відіграло велику роль у їх вдосконаленні. У видавництві було створено спеціальну групу з проблем підручника, яка започаткувала видання збірника “Проблеми шкільного підручника”. У ньому систематично висвітлювалися актуальні теоретичні та організаційно-практичні аспекти підручникотворення.

В Україні у цей час основним видавцем навчальної літератури була “Радянська школа”, яка в основному не створювала оригінальних підручників з дисципліни природничо-наукового циклу, а займалася власне перекладом російських підручників українською мовою, а для нацменшин — польською та угорською мовами.

Книгознавчий аналіз згаданих вище підручників дозволяє зробити такі висновки й узагальнення. Для радянських підручників з хімії обов'язковими були вступ, висновки, теоретична та лабораторна частини, запитання та завдання різної складності. У більшій частині книг використана чітка багаторівнева рубрикація текстового матеріалу, його поділ на основний, додатковий та пояснювальний. Для швидкого орієнтування у тексті підручника з'являються сигнали-символи. Задля оперативного отримання найважливіших довідкових відомостей на форзацах подають періодичну систему хімічних елементів Д. Менделєєва та інші зведені відомості. Для виділень у тексті використовують не лише шрифти різного накреслення та насиченості, а й лінійні рамки та колір. На вклейках та накидках друкують багатофарбові ілюстрації.

Згідно з урядовою постановою від 1977 р. у Радянському Союзі розпочато перехід на безкоштовне користування підручниками у загальноосвітніх

навчальних закладах²¹. Обов'язковими структурними елементами радянського підручника стають звернення до юних читачів про дбайливе ставлення до книги як джерела знань. Для забезпечення збереженості підручника упродовж кількох років видавці та поліграфісти були зобов'язані зробити книгу довговічною. Таким чином, підручники з хімії видають лише у палітурці типу 5 (складена з кантами, тверді боковини вкриті папером, спинка — тканиною), скріплюють способом шиття нитками на марлі. Друкували підручники найбільші поліграфічні підприємства України: Харківська книжкова фабрика ім. М. Фрунзе, Харківська друкоофсетна фабрика “Комуніст”, “Київська книжкова фабрика”, Київський поліграфічний комбінат, Львівська друкоофсетна фабрика “Атлас”, Закарпатська обласна друкарня.

До середини 80-х років усі учні середньої загальноосвітньої школи були забезпечені безкоштовними підручниками і навчальними посібниками через шкільні бібліотечні фонди, а заощаджені ресурси використовувалися для збільшення випуску навчально-методичної, художньої і дитячої літератури²².

У цей час активно формуються навчальні комплекси, які Д. Зуєв розглядав як “систему дидактичних засобів навчання з конкретного предмета (за провідної ролі підручника), що створювалася з метою найповнішої реалізації виховних і освітніх завдань, сформульованих програмою з цього предмета і спрямованих на всебічний розвиток особистості учня”²³. Автор підкреслював відкритість системи і подавав приблизний перелік її складових: підручники, хрестоматії, збірники задач і вправ, наочні посібники, дидактичні і роздаткові матеріали, зошити з друкованою основою, книги для позакласного читання, довідкові та науково-популярні видання тощо. Таким чином, основний зміст освіти реалізував підручник — ядро комплексу, а конкретизації, диференціації і навіть індивідуалізації змісту освіти сприяли інші навчальні засоби, що разом із підручником становили певну цілісність²⁴.

Складовою навчального комплексу з хімії був збірник “Задачі і вправи з хімії” для 7-10 класів Я. Гольдфарба, Л. Сморгонського та інших

²¹ О переходе на бесплатное пользование учебниками учащихся общеобразовательных школ: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 24 нояб. 1977 г. // http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_33216/html

²² Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961–1986 гг.) / Под ред. Ф. Г. Паначина, М.Н. Колмаковой, З.И. Равкина. — Москва: Педагогика, 1987. — С. 188.

²³ Зуев Д. Д. Школьный учебник. — Москва: Педагогика, 1983. — С. 215.

²⁴ Справочные материалы для создателей учебных книг. — Москва: Просвещение, 1991. — С. 258.

авторів. Упродовж 1948–1988 рр. цей практикум перевидавався як стереотипно, так і зі змінами та доповненнями близько сорока разів. Щороку “Радянська школа” випускала навчальні наочні посібники з хімії, у підготовці яких брали участь учені, викладачі вищих навчальних закладів, наукові працівники, вчителі шкіл.

Цікавим явищем початку 70-х років ХХ ст. була поява упорядкованих М. Коваленко “Хімічних хрестоматій”, адресованих учням 7-8 та 9 класів. Їх укладено із статей, взятих з науково-популярних журналів та книжок, присвячених хімічним поняттям. Із хрестоматій учні могли довідатися про те, що таке хімія, як вона виникла, звідки береться кисень, як уперше прислужився людям водень, чи буває гарячий лід, як Д. Менделєєв відкрив періодичну систему і т. д. Статті в хрестоматіях систематизовані за порядком їх вивчення. Якщо учень цікавився питанням, висвітленим у певному уривку з книжки і мав намір прочитати її повністю, у “Змісті” наводилися повні вихідні відомості про використане джерело.

Велика увага приділяється виданню популярної літератури для школярів, пізнавальні інтереси яких, формуючись на уроках шляхом оволодіння основами наук, виходили за рамки власне навчального процесу. Розвинути і збагатити ці інтереси без популярної книги було неможливо. Популярна література виконувала важливі соціальні, освітні, виховні, ціннісно-орієнтувальні функції. Вона розширювала світогляд, поглиблювала знання, полегшувала сприйняття нового матеріалу, готувала до роботи із складнішими виданнями, ознайомлювала з професійним світом²⁵.

Ще у 60-х роках ХХ ст. започатковано серію “Бібліотечка юного хіміка”, серед видань якої можна виділити книги О. Астахова “Хімічна стенографія” та “П’ять братів галогенів”, А. Гончарова “Кисень у природі і техніці”, О. Москаленка “Сонячний камінь”, видання біографічного характеру Ю. Фіалкова “Михайло Васильович Ломоносов” та Т. Шовкопляса “Дмитро Іванович Менделєєв”. Не меншої популярності набула серія “Коли зроблено уроки”, у межах якої випущено книги О. Макогона “Хімічні розваги”, Ю. Несіса “Подорож в глиб атома”, Л. Бударина та Г. Свериденко “Досліди з хімії в школі і дома”. Неодноразово перевидавали популярну книгу М. Василяги “Цікава хімія”.

Упродовж 60–80-х рр. минулого століття у видавництві “Радянська школа” побачили світ більше двохсот методичних видань з хімії для вчителів. Більша частина з них ознайомлювала педагогів із досягненнями хімічної та суміжних наук, наприклад, П. Кузнецов та Г. Смирнов

²⁵ Антоник О. В. Популярная книга в чтении школьников // Современные проблемы книговедения, книжной торговли и пропаганды книги. — Москва: Изд-во МПИ, 1989. — Вып. 6. — С. 95.

“Кібернетика і хімія”, Ф. та Л. Боечко “Біохімія для вчителя”, Є. Сопін “Біохімія патогенних мікробів та фактори захисту”. Окремі книги стосувалися вивчення хімії у певних класах або викладання конкретних тем. Особлива увага зверталася на видання збірників задач з хімії різного характеру: експериментальних, розрахункових, ускладнених, олімпіадних, виробничого змісту, для програмованого контролю знань. Побачили світ книги, присвячені різним формам, засобам та методам навчання хімії, зокрема, “Лабораторно-практичні заняття з органічної хімії” Ф. Боечка, В. Найдана та А. Грабового, “Виробничі екскурсії з хімії” Н. Буринської, “Прилади для демонстрування дослідів з хімії” А. Дробочького та Ю. Шмуклера, “Навчальні моделі з хімії” А. Дробочького та О. Грабовецького тощо.

Про нові книги видавництва читачів систематично інформували педагогічні журнали, газета “Радянська освіта”, “Друг читача”, радіо та телебачення. Випускалися проспекти “Нові книги для вчителів хімії” (1971), листівки “Для вас, вчителі біології і хімії” (1975).

У незалежній Україні (1991 р. — початок XXI ст.) інтерес до проблем шкільного підручника (як у теоретичному плані, так і у практичному) зростає. Підручникотворення визнано одним із пріоритетних напрямів розвитку національної школи, сформовано мінімальне вітчизняне нормативно-правове поле навчального книговидання. Зокрема, було розроблено й затверджено галузевий стандарт “Підручники і навчальні посібники для загальноосвітніх шкіл та інших типів середніх навчальних закладів. Поліграфічне виконання. Загальні технічні вимоги” (1997), “Положення про апробацію навчальної літератури для загальноосвітньої школи” (2001), “Порядок надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів та свідоцтв МОІНУ” (2004), “Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей” (2006), “Положення про Всеукраїнський конкурс рукописів підручників для навчальних закладів системи загальної середньої освіти”, “Порядок забезпечення учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів підручниками та навчальними посібниками” та інші нормативні документи, які регламентують випуск та поширення навчальних книг. Задля розв’язання проблем навчального книговидання засновано Інститут навчальної літератури (2004 р.), започатковано видання продовжуваного збірника наукових праць під назвою “Проблеми сучасного підручника”, організовано низку науково-практичних конференцій та семінарів.

На початку 90-х років XX ст. вивчення хімії відбувалося на основі перекладених з російської “Радянською школою” підручників Г. Рудзітиса та Ф. Фельдмана. Перші національні підручники з хімії з’явилися

уже в середині минулого десятиліття. Пробні підручники з хімії Н. Буринської активно обговорювалися на сторінках освітянської періодики²⁶. Це сприяло їхньому поступовому удосконаленню як у змістовому, так і в художньо-поліграфічному напрямках. Позитивні зрушення матеріально-конструктивного характеру особливо помітні на фоні інших характеристик. Нові підручники з хімії друкують у дві фарби, покривають яскравими оправами, хоча про їх естетичну привабливість можна сперечатися.

Для реалізації діючих навчальних програм з хімії Міністерство освіти і науки України рекомендувало користуватися підручниками Н. Буринської та Л. Величко (“Перун”), А. Домбровського, Н. Лукашової та С. Лукашова для 11 класу (“Освіта”), П. Попеля та М. Слободяника (ВЦ “Академія”). Слід відзначити, що автори названих книг водночас були авторами навчальних програм з хімії для загальноосвітньої школи.

Для учнів, які поглиблено вивчають хімію, видано “Основи загальної хімії” Н. Чайченко та А. Скляр (“Освіта”), “Основи біоорганічної хімії В. Пивоваренка (“Освіта”); “Основи хімічної технології” Н. Буринської (“Освіта”), “Основи хімічного аналізу” Н. Романової (“Перун”), що відповідають чинним програмам для класів хіміко-біологічного, хіміко-технологічного та агрохімічного профілю.

Моніторингове дослідження якості основної навчальної літератури, яке проводилося Науково-методичним центром середньої освіти, свідчить, що вчителі (2070) оцінили підручники з хімії Н. Буринської та Л. Величко за науковістю викладання матеріалу, його сучасним науковим тлумаченням, логічністю та послідовністю викладу тем, структурованістю змісту, доступністю та відповідністю навчального матеріалу віковим можливостям школярів, дидактичним забезпеченням та ергономічними показниками сімома балами з десяти можливих. На думку педагогів, ці підручники мають приблизно однакові якісні характеристики з незначною перевагою навчальної книги для 11 класу²⁷.

²⁶ Шаповалов А. Логічні аспекти пробного посібника з хімії (VIII кл.) // Рідна школа.— 1995.— № 9.— С. 67-69; Буринська Н. Відповідаю на зауваження: До обговорення пробного підручника з хімії для 8 класу // Рідна школа.— 1995.— № 12.— С. 70-73; Шмуклер Ю. Яким повинен бути підручник з хімії? // Біологія і хімія в школі.— 1996.— № 3.— С. 50-51; Фіалков Ю., Бухтіяров В. На чому спотикаються автори підручників та посібників з хімії? // Біологія і хімія в школі.— 1997.— № 3-4; Шевцов В. Сучасні марення на хімічні теми // Освіта.— 1997.— 27 серп.— С. 4-5; Мадзігон В. М. Висновок Комісії з експертизи підручників хімії для 8, 9, 11 класів загальноосвітньої школи // Освіта.— 1997.— 19 лист.— С. 11-12.

²⁷ Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу: Метод. посібник.— Київ: ВЦ “Академія”, 2004.— С. 71-72.

Пропозиції респондентів щодо вдосконалення змістового наповнення схожі для усіх підручників з хімії: пропонується поліпшити методичне забезпечення, узгодити назви хімічних речовин з сучасною номенклатурою, ввести термінологічні словники, збільшити кількість завдань творчого характеру, приділити більше уваги розкриттю основних напрямів сучасного хімічного виробництва, висвітлити досягнення вітчизняної хімічної науки.

У роки незалежності свої монополні позиції на ринку навчальної книги втрачає видавництво “Освіта”. На цьому сегменті розгортають роботу потужні недержавні структури, наприклад, “Перун” чи ВЦ “Академія”. З’являються друком альтернативні навчальні книги. У споживачів з’явився вибір, проте не завжди реальний (адже, як правило, вчителі й, відповідно, діти обирають ті підручники, якими забезпечені фонди шкільної бібліотеки).

Поступово урізноманітнюється типологічна палітра навчальних видань, зокрема, — поява зошитів з друкованою основою. У ринкових умовах видавнича пропозиція формується на основі купівельного попиту, а провідною мотивацією підприємницької діяльності є прибуток. Очевидно, тому у різних видавничих структурах виходять друком часто зроблені нашвидкуруч відповіді на питання екзаменаційних білетів, розв’язки домашніх завдань, які якісними не назвеш. Водночас припинили виходити науково-популярні книги для школярів, спрямовані на поглиблення їхніх знань.

Перехід на 12-річне навчання у середній школі зумовив зміну навчальних планів і програм. Для їх реалізації за результатами конкурсу кращим визнано підручник з хімії для учнів 7 класу Г. Лашевської, який побачив світ 2007 р. у видавництві “Генеза”. Ця навчальна книга вигідно вирізняється з-поміж виданих раніше.

Кожен параграф названого підручника структурований таким чином: спершу подано відомості про знання та вміння, які необхідно здобути та засвоїти; далі власне викладається основний навчальний матеріал у супроводі різноманітних ілюстрацій, запитань та завдань, хімічних “цікавинок”; а потім виокремлено висновки, під назвою “Підсумуймо”. Усі структурні частини підручника супроводжуються шрифтовими та кольоровими виокремленнями. До них підібрано спеціальні сигнали-символи. У підручнику подано детальні інструкції до лабораторних дослідів і практичних робіт. Цікавою є рубрика “Для твого портфоліо”, яка сприяє самовираженню творчої особистості кожного учня, оскільки жанр (прозовий чи поетичний твір, малюнок, фотографія, кросворд, ребус) і форму (зошит, альбом, презентація) пропонується обрати на власний розсуд.

Важливими показниками видавничої культури є вміщені у книзі предметний та іменний покажчики, колонститути, тлумачний словник. Цілковитим новим у підручнику є “Порадник учня”, основне завдання якого — допомогти раціонально організувати навчання. Уміщені поради стосуються не лише ефективного використання підручника, а й успішного виконання домашніх завдань.

На відміну від попередніх українських підручників з хімії, використано багатофарбові ілюстрації. Водночас книга має низку недоліків поліграфічного відтворення (нерівні канти, косина корінцевого поля, неприведеність друку, жолоблення палітурки назовні).

Підручник Г. Лашевської “Хімія” для 7 класу вдало доповнюється іншими книгами навчально-методичного комплексу видавництва “Генеза”, а саме — робочим зошитом, зошитом для практичних робіт, збірником тестових завдань, книгою для вчителя.

Висока культура навчальної книги зумовлює її високі споживні характеристики, а саме функціональність, надійність, ергономічність. Така книга найповніше задовольняє потреби учасників освітнього процесу: вчителів та учнів. Проте її не можна розглядати як категорію сталу, адже культура книги повинна відображати здобутки того чи іншого часового періоду. Так, сучасний підручник з високою видавничою культурою мав би обов’язково супроводжуватися гіпертекстовою електронною версією на CD чи DVD. Показником видавничої культури навчальної книги в сучасних умовах є наявність на звороті оправи штрих-коду, покликаного оптимізувати технологічні процеси у книжковій торгівлі. Необхідною складовою культури сучасного навчального видання є й анотація, яка окрім статичної інформаційної функції, мала б реалізувати ще й функцію рекламну.

Висока культура підручника може забезпечуватися за умови використання усіх складових навчального книжкового комплексу. Підручник повинен давати основні відомості з предмета, а конкретизації, диференціації й індивідуалізації змісту навчання і способу засвоєння мають сприяти інші видання, зокрема, практикуми та зошити з друкованою основою. Проте повний навчально-методичний комплекс з хімії мав би включати й навчальний довідник, популярну книгу, хрестоматію, мультимедійне видання, цикл методичних книг для вчителя.

Усі суб’єкти книжкового ринку так чи інакше можуть впливати на підвищення культури навчальної книги:

— працівники Міністерства освіти і науки України, формуючи перелік рекомендованих книг і надаючи їм грифи; удосконалюючи процедуру експертизи і аналізу результатів апробації навчальної літератури;

— освітяни, беручи участь в апробації навчальних видань, їх рецензуванні; здійснюючи вибір на користь кращих книг, рекомендуючи учням саме їх і формуючи тим самим попит на них;

— науковці, що займаються теоретичними проблемами підручничотворення;

— видавці, підвищуючи свій професійний рівень, дбаючи не лише про прибутковість видавничого проекту (зниження собівартості), а й про якість;

— книгарі, створюючи оптимальні умови для руху книги від виробника до споживача.

КУЛЬТУРА НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ

(на прикладі підручників з хімії для середньої загальноосвітньої школи)

Надія Зубко

*старший викладач кафедри книгознавства та комерційної діяльності
Української академії друкарства (м. Львів)*

Визначено основні складові культури навчального видання, яка тісно пов'язана з поняттям якості підручника і обумовлюється якістю основного, додаткового та пояснювального текстів, ілюстрацій, апарату організації засвоєння та орієнтування, художнього оформлення та поліграфічного виконання. Розглянуто поступальний розвиток навчальних книг з хімії для загальноосвітньої школи в Україні кінця XIX — початку XXI ст. Визначено напрями підвищення культури підручників з хімії.

Ключові слова: культура навчального книжкового видання для середньої загальноосвітньої школи, підручник, хрестоматія, популярна книга для школярів, збірник задач і вправ, навчальний комплекс.

CULTURE OF EDUCATIONAL BOOK (Based on Chemistry Textbooks for Secondary Schools)

Nadia Zubko

*Senior Instructor, Department of Bibliology and Commercial Activity,
Ukrainian Academy of Book Printing (L'viv)*

Basic components of culture of educational edition are determined, which is closely related to the concept of quality of textbook and stipulated by quality of basic, additional and explanatory texts, illustrations, apparatus of mastering and orientation, artistic decoration and polygraphic performance. Progressive development of chemistry educational books for secondary schools in Ukraine from end of the 19th — to the beginning of 21st cc. is considered. Certain directions of increase of chemistry textbooks' culture are determined.

Keywords: culture of educational book for secondary school, textbook, reading-book, popular book for schoolchildren, collection of tasks and exercises, educational complex.

КУЛЬТУРА УЧЕБНОЙ КНИГИ (на примере учебников по химии для средней общеобразовательной школы)

Надежда Зубко

*старший преподаватель кафедры книговедения и коммерческой деятельности
Украинской академии книгопечатания (г. Львов)*

Определены основные составляющие культуры учебного издания, которая тесно связана с понятием качества учебника и обусловлена качеством основного, добавочного и разъяснительного текстов, иллюстраций, аппарата организации усвоения и ориентирования, художественного оформления и полиграфического исполнения. Рассмотрен процесс развития учебников по химии для общеобразовательной школы в Украине конца XIX — начала XXI ст. Определены направления повышения культуры учебников по химии.

Ключевые слова: культура учебного книжного издания для общеобразовательной школы, учебник, хрестоматия, популярная книга для школьников, сборник задач и упражнений, учебный комплекс.